

ECONOMIA AGRICOLĂ LA VARRO

DE

H. MIHĂESCU

După moartea lui Cato cel Bătrân, întâmplată în anul 149, procesul de diferențiere economico-socială și creșterea proprietății mari în Italia fac progrese nimitoare și deosebiri pot fi văzute în mod lămurit și mai bine ca oriunde în cartea lui M. Terentius Varro, scrisă în anul 37 î.e.n. și intitulată: «*Rerum rusticarum libri III*». Cauzele acestor schimbări nu sunt de natură politică și militară, cum susțin unii istorici burghezi, ci pornesc dintr'un complex de împrejurări și interacțiuni caracteristice formațiunii sclavagiste în faza ei de ascensiune, când micile capitaluri provenite din comerț sau camătă, sprijinite de plusprodusul acumulat din munca sclavilor împreună cu priceperea și experiența în producție aduse de aceștia din ținuturile mai avansate ale Orientului, precum și averile adunate din exploatarea provinciilor sau războaiele de cotropire, tind spre economia sclavagistă, adică sunt plasate cu precădere în cumpărături de pământuri și sclavi¹. Dar creșterea proprietății mari duce nu numai la răspândirea formelor extensive de exploatare și la sporirea numărului sclavilor, ci promovează și agricultura intensivă, mai ales în preajma orașelor și țărmurilor, determină o oarecare îmbunătățire a uneltelor și dă impuls procesului de circulație a valorilor, care acționează în chip distructiv asupra relațiilor mai vechi și fac cu puțință atingerea unui nivel mai înalt al forțelor de producție.

Cartea lui Varro urmărește scopuri practice și răspunde unor nevoi de multă vreme simțite, iar sfaturile ei «oglesc interesele acelor sclavagiști care se străduiesc să-și mărească veniturile pe calea unei raționalizări maxime a economiei lor»². Cerințele acestea sunt satisfăcute mai întâi prin opera lui Cato, apoi, după căderea Cartaginei, prin traducerea latină a cunoscutei lucrări în 28 de cărți a cartaginezului Mago³, pe care Cicero o presupune prezentă în mod obligatoriu în casa oricărui cultivator conștient din Italia timpului său⁴. În jurul anului 100 î.e.n. apar lucrările despre agricultură ale celor doi

¹ K. Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Meissner, Hamburg, 1904 ed. Fr. Engels, v. III, p. 316, pt. 1.

² N. A. Mașkin, *Istoriia drevnevo Rima*. Moscova, 1950, p. 287.

³ Plinius, *Naturalis Historia*, XXVIII, 22.

⁴ Cicero, *De oratore*, I, 58, 249.

Saserna (tatăl și fiul) care-și însușesc experiența necesară pe o proprietate a lor din Gallia, în întindere de cca 200 de *iugera*¹, iar activitatea lui Varro este precedată în chip nemijlocit de scrierile (acum pierdute) ale lui C. Licinius Stolo și Cn. Tremelius Scrofa².

Varro își scrie opera la vârsta de 80 de ani, adică în anul 37, la cererea soției sale Fundania, care are o moșie (*fundus*) cumpărată de curând și dorește s'o exploateze în mod rațional pentru a obține cât mai multe roade, folosindu-se de un manual îndrumător (I, I, 1-4). Acesta este scris sub forma unei discuții la care iau parte câțiva reprezentanți de seamă ai vieții economice a timpului, anume latifundiarul C. Fundanius, cavalerul roman C. Agrius, publicanul P. Agrasius și agronomii C. Licinius Stolo și Cn. Tremelius Scrofa (I, 2, 1). Cartea întâia se ocupă de cultura cerealelor, viței de vie și măslinului, a doua cu creșterea animalelor, iar a treia cu păstoritul, albinăritul, pescuitul, și mai ales cu îngrășarea păsărilor de curte (I, 1, 11; III, 1, 9). Informațiile autorului pornesc din trei izvoare mai de seamă, și anume: 1. experiența personală (*quae ipse in meis fundis colendo animadverti*); 2. lecturile (*quae legi*) și 3. indicațiile practicienilor (*quae a peritis audii* I, 1, 11). În introducere ni se dă o listă de 50 de autori greci specialiști în domeniul agriculturii (I, 1, 8-9), iar în cursul lucrării sunt citate în total 26 de nume, însă nu putem ști dacă aceste autorități au fost citite și folosite în mod nemijlocit sau dacă informațiile provin numai din câteva izvoare mai de seamă pe care autorul le urmează de aproape. Considerăm că deocamdată stabilirea paternității are mai puțină importanță decât punerea în valoare a materialului transmis care ne înlesnește într-o măsură esențială cunoașterea procesului istoric din Italia între anii 150 și 37 î.e.n. Este adevărat că acest material nu reușește să ne înfățișeze o imagine clară despre întinderea și mijloacele tehnice ale unei gospodării romane privite ca un organism economic de sine stătător³, dar în schimb ne ajută să pricepem mai bine felul cum se desfășoară procesul de producție, adică întrevedem o mulțime de aspecte ale relațiilor dintre oameni. Pentru moment putem afirma că varietatea informațiilor și bogăția lecturilor pornesc din dorința sinceră de a instrui și spori interesul pentru agricultură, căci asemenea «Georgicelor» lui Vergiliu, cartea lui Varro urmărește un scop politic precis, anume menținerea poziției privilegiate a proprietarilor de sclavi prin introducerea unor îmbunătățiri agricole care să înlăture primejdia empirismului și să asigure o exploatare rațională (*sequentes non aleam, sed rationem aliquam*, I, 18, 8).

Spre deosebire de predecesorul său Cato, care-și mărginește observațiile numai asupra agriculturii din Latium și Campania, autorul nostru îmbrățișează întreaga Italie și încearcă uneori comparații timide cu alte regiuni ale Mediteranei. După un secol dela apariția celui dintâi tratat de agricultură în limba latină, Italia face progrese incontestabile și devine țara cea mai bine cultivată și mai bogată din lume. Inafară de cereale, de măslini și viță de vie, se dezvoltă culturile intensive de legume și arbori fructiferi, apoi albinăritul, piscinele și creșterea vitelor, iar irigațiile, asolamentul, folosirea îngrășămintelor, aratul de două-trei ori pe an și altoirea pomilor ajung metode răspândite și aplicate cu toată

¹ Varro, *Rerum Rusticarum*, I, 2, 22; I, 19, 1.

² Varro, I, 18, 6.

³ H. Gummerus, *Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus*. Leipzig, 1906, p. 54.

grija¹. Varro insistă în deosebi asupra necesității alternării semănăturilor (I, 44,3; III, 16,33) și recomandă să se are de trei ori pe an: prima arătură se numește *proscindere*, a doua *offringere*, a treia *lirare*, iar grăpatul *occare* (I, 29, 2).

Față de epoca lui Cato, care ne vorbește de întinderi între 25 până la 60 de hectare, proprietatea mare apare considerabil sporită și atinge acum sute și uneori mii de hectare. Tradiționalul lot (*heredium*) de 2 *iugera* de pe timpul lui Romulus face loc unei unități de o sută de ori mai mare, *centuria* (200 de *iugera*), iar patru centurii unite împreună alcătuiesc un *sallus* (800 de *iugera*, I, 10, 1–2). Plantațiile de măslini se întind pe 480 sau 720 și chiar mai multe *iugera* (I, 18, 3), iar cavalerul roman Gaberius posedă un domeniu de 1000 de *iugera* în imediata apropiere a capitalei (I,3, 10). Cicero ne spune că, în jurul anului 82, Sextus Roscius din Ameria în Umbria dispune de șase milioane de sesterți în numerar și de treisprezece moșii pe Tibru, cu posibilități de desfăcere a produselor în orașul Roma², iar Mamurra, acolitul lui Caesar, are un *sallus* în Picenum cu ogoare de cereale, livezi de pomi roditori crescătorii de păsări și parcuri de animale sălbatice³. Cezar ne transmite o butadă care, dacă nu pare autentică, în schimb caracterizează bine un aspect al relațiilor sociale din epoca sa: în anul 49 Domitius Ahenobarbus ar fi făgăduit să distribue din proprietățile sale câte 4 *iugera* fiecărui soldat din cele 30 de cohorte comandate de el, ceea ce înseamnă aproximativ 18.000 hectare⁴.

Această sporire a proprietății mari nu poate fi concepută fără o creștere corespunzătoare a forței de muncă servile. Între una și alta există o continuă acțiune reciprocă, schimbările din domeniul forțelor de producție impun schimbări în domeniul relațiilor dintre oameni, iar procesul de separație dintre mijloacele de muncă și proprietarii acestor mijloace se desfășoară într'un ritm rapid în ultimii ani ai republicii. Pe timpul lui Cato numărul sclavilor dintr'o unitate economică nu trece cu mult peste o duzină, iar la Varro se vorbește de «turme de vânduți» (*venalium greges*, I, 2, 21), deși se vede și acum multă grijă pentru proporționarea forței de muncă pe măsura mijloacelor de producție. Modul de producție antic își are legile sale specifice de dezvoltare și acțiunile dintr'un domeniu determină schimbări corespunzătoare în alt domeniu, iar acestea se răsfrâng asupra celor dintâi într'un proces *sui generis* care n'are nimic haotic și întâmplător, ci se condiționează reciproc și de aceea nu pot fi înțelese pe deplin decât în cadrul modului de producție respectiv privit în totalitatea sa. Deși moșiile sunt întinse, există totuși o preocupare constantă de a limita numărul sclavilor la strictul necesar, de a-l adapta la nevoile gospodăriei, de a evita cumpărăturile de prisos, de a încuraja nașterile la sclavii existenți și de a-i atașa de stăpân prin mici daruri sau prin îngăduința de a se uni între ei prin căsătorie; toate acestea pentru a ridica productivitatea muncii și pentru a instaura o economie bine gospodărită din care să rezulte un cât mai mare plusprodus în folosul stăpânului. Varro consideră că sclavii nu trebuie să fie neapărat bătuți pentru a munci cu trageră de inimă, ci e mai bine să fie atrași prin îndemnuri sau mici atenții

¹ Cicero, De senectute, 51–56; Vergilius, Georgica, I, 1–4, 71–83; II, 32–34; 47–48, 136–176 și 347.

² Cicero, Pro Sex. Roscio Amerino, 2, 6, și 7, 20.

³ Catul, 114.

⁴ Caesar, De bello civili, I, 17.

materiale, care să le deschidă perspectiva unei eventuale eliberări prin mijlocirea unui *peculium* pentru a trece într-o pătură socială mai favorizată (I, 17, 5—6; II, 1, 26). Aceasta, cel puțin în teorie, deoarece în practica de toate zilele, sclavul este un mijloc de muncă (*instrumentum vocale*) întocmai ca și boul (*instrumentum semivocale*) sau uecalta neinsuflejită (*instrumentum mutum*, I, 17, 1), adică corespunde capitalului fix, nu capitalului circulant, din orânduirea capitalistă și proprietarul de sclavi are tot interesul să nu-și vadă primejduite sau micșorate mijloacele sale de producție. Apoi metoda extremistă a folosirii cătușelor sau pedepselor corporale rămâne de multe ori inoperantă, prin faptul că unii sclavi lucrează dispersați și la depărtări mari, în păduri sau pășuni, și tocmai aceștia trebuie să fie angrenați în procesul economic prin oarecare libertate de mișcare și de inițiativă, prin oarecare interese materiale, spre a deveni mai statornici (*adsiduiiores*, II, 10, 6). Uneori sclavii sunt siliți să apere cu arma în mână avutul stăpânului de atacurile fiarelor sălbatice sau hoților și de aceea economia sclavagistă este nevoită să găsească un *modus vivendi*, adică să cedeze și să se adapteze (II, 10, 1), dar măsurile elementare de asemenea natură nu pot elimina contradicțiile inerente sistemului de exploatare antic, ci mai curând apropie pe cei exploatați și le întărește conștiința de clasă. De obicei, turmele sunt încredințate unui sclav instruit (*magister pecoris*), care ține evidența avutului și supraveghează procesul de producție, iar munca acestuia este condiționată de felul cum hrănește și adăpostește pe sclavii de sub ascultarea sa (I, 13, 1), deoarece ei se răsleşc în timpul zilei, dar seara se strâng laolaltă și iau masa împreună (II, 10, 5). Ingrijitorii turmelor de vite (*armentarii*), de oi (*opiliones*) și porci (*subulci*) sunt toți sclavi, fiind repartizați în proporție de un cioban la 80 sau 100 de oi sau porci. Există turme de 700 sau 800 și chiar 1000 de capete și ni se spune că turmele mai mari costă mai ieftin, adică folosesc proporțional mai puțini sclavi (II, 10, 10-11). Constatarea aceasta, alături de grija de a feri pe sclavi de locurile mlăștinoase și malarie (I, 2, 8; I, 4, 3; I, 12, 2) ne arată că concentrarea avuției favorizează pe cei mai puternici, iar aceștia se străduiesc să realizeze valorile necesare cu o forță de muncă cât mai redusă, adică urmăresc o raționalizare a producției pe socoteala elementului uman de care dispun.

Unitatea economică sclavagistă nu poate fi autarhică decât în cazuri excepționale și într-o măsură incompletă. Moșiile mari au un anumit număr de sclavi, repartizați medie fiind de aproximativ un sclav la două hectare cultivabile (I, 18, 2), și din mijlocul lor se selecționează meseriași necesari ca lemnarii, medicii (I, 16, 4), pescarii (*piscatores*), țesătorii (*textores*) sau meșterii din atelierile de olărie (*figlina*), nisipării (*harenariae*) și carierele de piatră (*lapidicinae*, I, 2, 21—23), însă la muncile sezoniere se utilizează și forța de muncă din afara gospodăriei. Ogoarele sunt luate de sclavi (*servi*) și oameni liberi (*liberi*), adică mici arendași (*coloni*), muncitori cu ziua (*mercenarii*) sau datornici (*obaerarii*), iar arendarea locurilor insalubre și darea în antrepriză a muncilor sezoniere ca seceratul (*messis*), cositul (*foenisicia*) și culesul viei (*vindemia*) ne sunt înfățișate ca o practică curentă (I, 8, 6; I, 17, 2). De asemenea este menționată prezența țăranului sărac¹ cu mijloace de muncă neîndestulătoare, care pentru a putea trăi muncește împreună cu familia sa (*plerique pauperuli cum sua progenie*, I, 17, 2) pe un petec arendat dela latifundiar, fiind exploatat de către acesta. Alături de el există arendași bo-

¹ Properțiu, II, 19, 7—8 *spectabis...pecus et fines pauperis agricolae*.

gași care iau în arendă întinderi mari pentru crescătorii depăsări (III, 4, 2), pășuni (III, 1, 8) sau culturi de cereale¹. Unii țărani săraci își fac o profesie din căraușie (*vecturis vivunt*, I, 2, 14), alții învață o meserie și se refugiază în orașe, iar o parte din ei sunt siliți de concurența muncii servile și de relațiile bazate pe exploatare să apuce în mâini armele disperării, săvârșesc furturi (*latrocinia*, I, 16, 2) și se organizează în cete de hoți (*praedonum manus*, I, 12, 4), spre a se opune celor care au acaparat și monopolizat în puterea lor bogăția socială.

Procesul de concentrare a proprietății agricole și posibilitățile relativ desvoltate de desfacere a produselor determină o îmbunătățire a uneltelor, iar perfecționarea uneltelor dă impuls procesului de concentrare a proprietății funciare, deoarece gospodăria mare dispune de mijloace de muncă mai scumpe și mai bune. Unitatea economică de pe timpul lui Varro posedă un inventar mai întins și mai complex decât cea din epoca lui Cato sau a primului război punic, iar progresul realizat este în parte o consecință a contactului cu cultura materială mai înaintată din cuprinsul Mediteranei orientale. Proprietarul ține un registru scris de evidență a acestor unelte (I, 22, 6), dela fierul și butucul plugului (*vomis, robur inflexi aratri*), la grapa de treerat (*tribulum, trahea*) și vânturătoarea de cereale (*mystica vannus*)², dela unelte de stors și păstrat uleiul (*molae oleariae, trapetes, vasa olearia*, I, 55, 6) sau vinul (*torcula vasa vindemiatoria*, III, 2, 8) la mijloacele de tracțiune (*plaustra, vehicula*, I, 13, 2). Numai o parte din unelte necesare pot fi confecționate în gospodăria proprie, de pildă coșurile de nuiele (*corbes, corbulae, fiscinae*), butoaiile (*dolia*), greblele (*rastelli*), funiile (*funes, restes*) sau păturile (*tegetes*), iar restul, și mai ales unelte de metal, se cumpără dela meseriași stabiliți în centrele orașenești (I, 22, 1—2). Prin urmare, unitatea economică sclavagistă mare nu reușește să se dispenseze de forță de muncă specializată dela orașe și, cumpărând cele necesare, este nevoită să vândă produse proprii, adică desvoltă într-o oarecare măsură producția de mărfuri simplă, iar faptul acesta pledează împotriva concepției acelor economiști burghezi, care văd în ea o economie casnică închisă³.

Trecând la analiza obiectelor muncii, observăm că baza economiei antice rămâne agricultura, că mama valorilor esențiale este *tellus* «glia», iar tatăl lor *labor*, adică munca omului. Cultura cerealelor ocupă un loc de seamă, prin faptul că ele susțin viața mijloacelor de producție, anume sclavii și animalele, și pot deveni în anumite regiuni cu posibilități de transport, chiar valori de schimb, dar piețele de desfacere sunt încă prea slab desvoltate spre a putea vorbi de un comerț normal de cereale. Sclavagiștii care se gândesc la rentabilitatea și la desfacerea produselor sunt nevoiți să organizeze culturi speciale de măslini, viță de vie, legume sau crescătorii de păsări, pește, oi și vite. Un domeniu (*fundus*) cu cereale poate aduce un venit mediu de 10.000 de sesterți, iar o crescătorie de păsări 20.000 de sesterți și o piscină instalată lângă mare, cu posibilități de transport, chiar 100.000 de sesterți, adică de zece ori mai mult (III, 2, 17). Aceste cifre desvăluie pe de o parte importanța economică a mijloacelor de comunicație, iar pe de alta, caracterul parazitar,

¹ Cicero, *Pro Caecina*, 6, 17, *Caesennia fundum possedit locavitque*; 32,94 *qui colonus habuit conductum de Caesennia fundum*.

² Vergilius, *Georgica*, I, 160—168.

³ In deosebi Karl Bücher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*. Tübingen, 1920, v. I, p. 83—160.

de simplu consum, al clasei proprietarilor de sclavi, care nu lărgeste baza de producție spre a îndestula pe producători, ci reține numai pentru ea plus-produsul muncii sub forma unor manifestări extravagante în îmbrăcăminte, mâncare sau locuință. Câmpul de cereale necesită forță de muncă pricepută și devotată, unelte, vite de tracțiune și răspunde în medie cu abia de zece ori cantitatea de sămânță care a fost aruncată în pământ (I, 44, 2), pe când pășunile, piscinele livezile de măsline folosesc un personal mai puțin numeros și produc în special valori de schimb. Așa se și explică creșterea și concentrarea culturilor speciale dela sfârșitul republicii în comparație cu epoca lui Cato, dar lipsa cifrelor spectaculoase cu privire la randamentul culturilor de cereale nu trebuie să ne ascundă cu totul realitatea tăcută, modestă și traicică, anume stăruința primatului culturilor de cereale în ansamblul economiei din timpul lui Varro.

În imediata apropiere a orașelor se cultivă legume și flori (*violaria ac rosaria*, I, 16, 3), pentru vânzare, iar în unitățile economice izolate și îndepărtate se amenajează grădini, alei sau parcuri, care răspund nevoilor de lux sau de prestanță ale stăpânilor (I, 35, 1). Arborii plantați pe câmp serserv uneori la delimitarea proprietății, dar au și un scop practic, adică oferă frunziș pentru animale, lemn de foc sau pari și nuiiele pentru legatul viei (I, 15, 1). Ceea ce impresionează în primul rând este frecvența și bogăția grădinilor de pomi roditori care se bucură de o îngrijire deosebită, fiind plantați în șir spre a avea soare mai mult (I, 7, 2) și altoiți spre a produce varietăți superioare (I, 59, 1). Atât climatul, cât și iscusința omului, fac ca Italia să devină o adevărată grădină, iar producția ridicată de fructe rămâne unul din aspectele economice pozitive din această epocă, în comparație cu epoca anterioară. Măslinile sunt folosite sub formă de fructe conservate (I, 60) sau sunt zdrobite spre a obține uleiul comestibil, care este un aliment de bază și o valoare de schimb de cea mai largă răspândire (I, 55). De asemenea și cultura viței de vie se desăvârșește față de epoca mai veche (I, 7, 2) și rodul se consumă sub formă de struguri sau vin amestecat cu apă (*lora*) de către sclavi în timpul iernii (*pro vino operariis datur hieme*, I, 54, 3), însă partea cea mai însemnată se vinde, constituind principalul izvor de câștig al stăpânului, mai ales că productivitatea atinge uneori cifre impresionante, de pildă în Picenum și Faventia 5200 până la 7800 litri de *iugerum*, adică între 20.800 și 31.200 de litri la hectar (I, 2, 7). Se înțelege că vița de vie continuă să fie o cultură intensivă și prin urmare ocupă întinderi relativ mici, având nevoie de muncă stăruitoare și de pricepere, potrivit preceptului vergilian (*laudato ingentia rura: exiguum colito*, «Georgica», II, 412–413), totuși, luată în ansamblul culturilor agricole din Italia, rămâne una din ramurile de bază ale economiei dela sfârșitul republicii.

Creșterea animalelor este o îndeletnicire nu numai necesară, complementară în agricultură, ci de-a-dreptul indispensabilă în cuprinsul proprietății mari, atât pentru foloasele imediate ca lapte, lână, piei, carne, cât și pentru nevoia de îngrășămintă sau mijloace de tracțiune. Prisosurile de cereale sau furaje nu pot fi vândute și transportate cu ușurință, ci trebuie consumate în propria gospodărie (II, pref. 5), pe când animalele reprezintă o valoare de schimb care se mișcă singure spre piața de desfacere, în orice anotimp și pe terenurile cele mai accidentate sau chiar lipsite cu totul de drumuri¹. Caracterul acesta

¹ K. Marx, *Capitalul*. Ed. P. M. R., București, 1948, v. I, ed. a 2-a, p. 113: «Popoarele nomade sunt primele care dezvoltă forma bani, pentru că toată averea lor se găsește în

mobil, precum și cheltuielile restrânse necesare întreținerii animalelor și belșugul de pământ potrivit sunt motive esențiale în procesul de transformare a Italiei de Sud în imense pășuni de oi, cai sau vite cornute. Varro deplânge părăsirea ogoarelor de cereale, punând-o pe seama sgârceniei sau poftei de câștig a proprietarilor mari, și este de părere că sclavul agricol sau boul construiesc, adică transformă și îmbunătățesc natura, pe când turmele distrug și consumă (II, pref. 4) și din cuvintele sale se desprinde concluzia că creșterea vitelor a devenit pentru unii o îndeletnicire independentă de agricultură, fiind practică în stil mare sub numele de *pecuaria* sau *pastio agrestis* de către oameni bogați pe pământuri arendate sau proprii, în întindere de sute de hectare (*homines locupletes ob eam rem aut conductos aut emptos habent saltus*, III, 1, 8). Veniturile lor depășesc în genere câștigurile obținute în culturile de cereale (III, 2, 13), iar faptul că se dă foarte multă importanță rentabilității rămâne simptomatic și vorbește și el împotriva teoriei izolării unității economice sclavagiste. Dimpotrivă, tendința acesteia este de a restrânge suprafețele de cereale la strictul necesar pentru nevoile interne și de a desvolta anumite culturi speciale din care să rezulte valori de schimb capabile să acopere mai ușor nevoile de prestigiu și de lux ale stăpânilor.

Vitele de rasă se cumpără din Epir sau Gallia și se transportă în cirezi până la locul de destinație, după ce se alcătuiesc în prealabil contracte scrise de vânzare-cumpărare (II, 5, 7–11). Operațiunea aceasta presupune deci prezența a cel puțin două unități economice care mijlocesc produse cu ajutorul monetei curente. Boii sunt folosiți la tracțiunea grea, la cărat sau la arat (I, 8, 5; I, 37, 5), iar caii, măgarii și catării la tracțiunea mai ușoară sau pentru nevoile armatei (*ad rem militarem*, II, 7, 15). În Apulia și Lucania pasc cirezi de iepe sub supravegherea sclavilor, în proporție de aproximativ 50 de iepe la un sclav (II, 10, 11), iar roștul acestor crescătorii nu poate fi altul decât nevoia de desfacere, de câștig, și fenomenul se mai întâlnește în Peloponez și Tesalia (III, 7, 1–6). Măgarii (*asini*) sunt utilizați la învârtitul morilor (*ad molas*), la cărat sau arat și la transportarea spre mare a uleiului, vinului sau cerealelor, mai ales în ținuturile lipsite de drumuri din Apulia și Calabria (II, 6, 5). Varro posedă o crescătorie de măgari la Rosea (III, 17, 6), alta de iepe și catări la Reate și vinde uneori cirezi întregi de catări (*mulorum greges vendidisses*, II, 8, 6) necesari pentru tracțiune (*redarias... mulas*, III, 17, 7). Creșterea porcilor pentru vânzare pare a fi o ocupație mai puțin frecventă, deși ni se vorbește și în acest domeniu de culturi mari (*magnis pecuariis*) și de contracte de vânzare-cumpărare (II, 4, 3–5) care presupun prezența unor transacții importante. Turmele de oi sunt răspândite în Sudul Italiei, mai ales în Bruttii (II, 1, 2), hibernând în ținuturile mai joase din extremitatea de Sud și mișcându-se vara către Nord, spre munții Sabini (II, 1, 16; III, 17, 9), iar fenomenul de transhumanță este exprimat în mod lămurit în cuvintele următoare: «Turmele rătăcesc prin ținuturi deosebite la distanțe mari, așa încât pășunile din timpul iernii se află la mai multe mii de pași depărtare de cele din timpul verii, iar turmele care ierneză în Apulia vin să petreacă vara în Munții Reatini» (II, 2, 9). La Casinum și în ținutul Sallentinilor din Calabria pasc sute de capre (*ad centenas pascunt*, II, 2, 10) producătoare de lapte, carne și păr

formă mișcătoare, deci imediat alienabilă, și pentru că propriul lor fel de viață le duce în contact continuu cu alte comunități, ele fiind astfel îndemnate la schimbul de produse ».

pentru funii de corăbii, mașini de război, diferite aplicații meșteșugărești sau îmbrăcăminte. Unii sclavagiști împrejmuesc cu ziduri un teren de mai multe hectare (*complura iugera maceris conclusunt*, III, 3, 8) pentru a crește în rezervații speciale (*in saeptis*) mistreți, cerbi, căprioare, iepuri etc. și Varro ne informează că un oarecare Fulvius Lippinus posedă un parc de 40 de *iugera* în Tarquinia (III, 12, 1), iar avocatul Q. Hortensius unul de 50 de *iugera* în Laurentum (III, 13, 2-3).

Un alt izvor important de câștig este creșterea și îngrășarea păsărilor de curte, ca rațe (*anates*), gâște (*anseris*), găini (*gallinae*), porumbei (*columbae*, *palumbi*), turturele (*turtures*), sturzi (*turdi*), mierle (*merulae*), prepelițe (*coturnices*), presuri (*miliariae*), păuni (*pavones*) sau papagali (*psittaci*). Unele sunt căutate pentru grăsimea sau gustul lor plăcut, iar altele pentru frumusețe sau raritate (*delectationis causa*, III, 4, 2) fiind arătate cu mândrie vizitatorilor și admiratorilor. Cererea este atât de mare, încât oul de păun se vinde uneori cu 20 de sesterți și păunița cu 200, iar 100 de păuni aduc un venit anual de 40.000 până la 60.000 de sesterți (III, 6, 6). Un oarecare Seius primește pentru trei pui de păun 600 de sesterți (III, 6, 3), iar M. Aufidius Lurco câștigă anual 60.000 de sesterți din vânzarea păunilor (III, 6, 1). O fermă din Ostia vinde anual păsări în valoare de 50.000 de sesterți (III, 2, 14), iar Varro posedă o crescătorie de sturzi care îi aduce un venit de 60.000 de sesterți pe an, adică de două ori mai mult decât moșia de 200 de *iugera* din Reate (III, 2, 15). Instalațiile și cheltuelile de întreținere a porumbeilor îi costă pe unii 100.000 de sesterți (III, 7, 11) și un *ornithon* instalat la Casinum îi produce lui Varro pagube impresionante (II, 5, 9-17), totuși el stăruie și se mândrește cu realizările sale «gospodărești». Toate acestea constituie o dovadă că crescătoriile de păsări sunt o modă costisitoare, un capriciu cu consecințe economice negative, un mijloc de consum rafinat și o măturie în plus că clasa stăpânitoare nu este interesată în scopuri productive, deoarece lipsesc condițiile economice necesare, ci risipește avuția în banchete, clădiri luxoase, parcuri, îmbrăcăminte sau manifestări de paradă.

Un exemplu asemănător îl oferă piscinele, care mai curând încântă ochiul decât stomacul și «mai mult golesc punga stăpânului decât o umplu» (*potius marsippium domini exinanunt quam implent*, III, 17, 2). Deși peștele este mâncarea săracului (*plebeiae cenae piscis*, III, 17, 7) și deși unii câștigă din piscinele lor 40.000 de sesterți, iar *villa* lui Hirrus se vinde cu 4.000.000 de sesterți din pricina piscinilor ei bogate (III, 17, 3), totuși cheltuelile de instalație și lipsa mijloacelor de transport adecvate sau de frigorifere fac ca desfacerea peștelui pe o piață mai largă și cu un preț mai ieftin să fie cu neputință. Quintus Hortensius posedă la Bauli piscine costisitoare, dar pentru masă cumpără pește dela Puteoli (I, 17, 5), și, din materialul documentar adunat de Varro, se vede în mod lămurit că piscinele alimentează numai pe cei din apropiere, în primul rând pe stăpânul din *villa* dela țară, fiind deci mai curând un element care oglindește slăruința economiei naturale.

În schimb, mierea poate fi transportată mai ușor și de aceea albinăritul se dezvoltă cu precădere în anumite regiuni speciale, de pildă, Sicilia și Corsica, de unde produsele apicole sunt duse pe mare și vândute în toată Italia (III, 2, 12). De altfel cheltuelile de instalație sunt mai mici decât în cazul piscinelor, stupii fiind confecționați din material ieftin ca nuiete (*ex viminibus*), lemn și scoarță de copac (*e ligno ac corticibus*), trunchiuri scobite (*ex arbore cava*), lut (*fictiles*) sau vergele (*ex ferulis*, III, 16, 15). Materia depusă de albine la

intrare (*propolis*) găsește aplicații în medicină și se vinde uneori mai scump decât mierea, iar vinul amestecat cu miere (*mulsum*) se servește invitaților la oșpețe (III, 16, 1). Ingrijirea albinelor cade în sarcina unui sclav priceput sau stupii sunt arendați unui specialist din afara gospodăriei, și, de pildă, proprietarul *Axius* primește pentru ei (*alvearia sua*) o rentă anuală de 1.666 kg de miere (III, 16, 10), dar se ivesc și stupine independente de unitatea economică mare, cum este cazul fraților *Veianii* care posedă o căsuță și o grădină de flori de un sfert de hectar și recoltează anual produse agricole în valoare de 10.000 de sesterti (III, 16, 10—11).

În procesul de circulația valorilor, mijloacele de transport oferite de condițiile naturale, ca apropierea mării sau râurilor, precumpănesc încă asupra celor create de munca omului și de aceea la cumpărarea unei moșii se ține seama de comoditatea transporturilor (*invectus idonei*, I, 16, 2), o dovadă că unitatea economică antică are nevoie de schimburi cu lumea dinafară și e legată de ea prin numeroase fire. Se întâmplă că multe latifundii au drumuri de acces pe uscat (*viae*) sau se află în apropierea unor râuri navigabile (*flumina propinqua qua navigari possit*) și autorul consideră acest fapt cu deosebire prielnic pentru importul sau exportul produselor (*quibus utrisque rebus evehi atque invehi ad multa praedia scimus*, I, 16, 6), deoarece numai așa pot fi vândute prisosurile (*quae supersunt venire possint*, I, 16, 3) și se aduc cele necesare pentru bunul mers al gospodăriei (*fructus nostros exportare . . . quae opus sunt adportare*, I, 16, 1). Așa dar, cel puțin în teorie și în deosebi pentru gospodăriile mari, schimbul de produse apare ca un element important care contrazice teoria autarhiei unității economice sclavagiste. O relativă dependență de oraș se vede și la gospodăriile mici și poetul Vergiliu ne înfățișează pe țăranul sărac transportând la târg cu un măgăruș ulei și fructe și aducând de acolo smoală sau o piatră pentru rășnița de măcinat, iar păstorul duce la oraș în fiecare zi lapte¹. Interdependența dintre sat și oraș, dintre munte și câmpie, dintre o regiune mai depărtată și alta mai apropiată este promovată de progresul diviziunii muncii, de climatul favorabil, de ușurințele de transport pe apă și mai ales de nivelul relativ înalt al forțelor productive² sau de prezența unei clase stăpânitoare puternice care consumă plusprodusul în formele cele mai rafinate și mai variate cu putință, de aceea nu numai Italia, ci și celelalte ținuturi din jurul Mediteranei sunt legate într'un mănunchi de relații comerciale și alcătuiesc un sistem economic încheiat, care se resimte ușor în întregul său la orice lovitură parțială³. Nevoile apărării sau unificării administrative dau naștere unei rețele de drumuri pietruite care ușurează schimbul de produse și de experiențe în domeniul muncii și grăbesc procesul de concentrare a proprietății funciare, sporind astfel contradicțiile sociale, iar schimbul de produse condiționează creșterea orașelor și porturilor înfloritoare, despre care ne vorbesc cu mândrie poeții latini. Stă-

¹ Vergiliu, *Georgica*, I, 273—275; III, 401—403.

² K. Marx, *Capitalul*. Ed. P.M.R., București, 1948, ed. a 2-a, v. I, p. 105: « În modurile de producție ale Asiei vechi, ale antichității etc., transformarea produsului în marfă, și deci existența oamenilor ca producători de mărfuri, joacă un rol subordonat, care devine însă cu atât mai important, cu cât comunitățile intră mai mult în stadiul dispariției lor ».

³ La Roma și în alte orașe mari, prețul grâului este în funcție de transporturile pe mare și distrugerea piratilor în anul 67 î.e.n. aduce o ieftinire bruscă, Cicero, *Pro imperio Cn. Pompei*, 15,44. Interdependența economică și solidaritatea clasei posedante sunt scoase în relief de către Cicero în opera citată, 7,19: « Non enim possunt una in civitate multi rem ac fortunas amittere, ut non plures secum in eandem trahant calamitatem ».

ruința culturilor intensive în apropierea orașelor, predilecția arătată cultivării viței de vie și măslinului cu scopuri comerciale, sporirea turmelor de animale pentru vânzare presupun deci o circulație relativ dezvoltată, într'un timp când « capitalul comercial, de transacții bănești și uzurar atinge punctul culminant în interiorul formațiunii antice »¹.

Pe uscat, circulația produselor se face prin mijlocirea tracțiunii animale (*vectura*), folosindu-se vehicule (*vehicula*, *plaustra*) trase de boi, vaci, măgari sau catări (*muli*, I, 20, 3—4). În regiunile muntoase din Apulia se organizează caravane (*greges fiunt fere mercatorum*), care duc la țărmul mării, pe spatele măgarilor (*asellis dossuariis comportant*), vin, ulei sau alte valori de schimb (II, 6,5), iar obiectele de întrebuințare necesare ciobanilor în munți sunt transportate de asemenea cu ajutorul animalelor de povară (*iumenta dossuaria*), în deosebi iepe, măgari sau catări (II, 10, 5). Varro concepe unitatea economică din timpul său ca un organism care în mod normal vinde și cumpără (*convehuntur fructus et evehuntur, cum veneunt*, I, 2, 14), adică înstrăinează tot ce este non-valoare de întrebuințare pentru sine și-și însușește ceea ce ajunge non-valoare de întrebuințare pentru alții, săvârșind astfel un act necesar, pozitiv, într'un proces continuu în care circulația valorilor întreține și îmbogățește viața societății, fiind « un schimb de materii social, analog celui fiziologic »². Deci roadele de prisos și care nu pot fi conservate multă vreme se vând fără întârziere, iar celelalte se pun de o parte pentru timpul când sunt mai scumpe (*cum caritas est*) și când prețurile se dublează (*fructum duplicant*, I, 69, 1). În primul rând procesul de schimb absoarbe prisosurile de cereale, vin și ulei (I, 7, 4), iar Varro se ridică în mod hotărât împotriva importurilor de grâu din Africa și Sardinia sau de vinuri alese din insulele Cos și Chios, deoarece ele pun în primejdie interesele marilor proprietari din Italia (II, pref. 3). Produsele viei se desfac sub formă de struguri (I, 65) sau vinul este păstrat câțiva ani în butoaie (*cullei*) spre a obține un preț mai ridicat (I, 22, 4). Animalele trec ușor dintr'o mână în alta (*pecudes emptioibus et traditionibus dominum mutant*, II, 6, 3) și exemplarele selecționate necesare reproducerii ating uneori 40.000 de sesterți (III, 2,7), iar turmele de oi cumpărate în Umbria, însoțite de păstori, străbat până la partea de Sud a Italiei, spre pășunile din Metapont sau târgul din Heraclea (în *Metapontinos saltus et Heracleae emporium*, II, 9, 6). Porcii masculi sunt vânduți măcelarului (*lanius*) din oraș, iar mistreții negustorului de vânat (*macellarius*, III, 2, 11) și la Roma se găsesc destui cumpărători pentru specialitățile superioare (*succidiae optima*) aduse din Gallia sub formă de șunci și jamboane (*pernae comatinae et cavae et pelaciones*, II, 4, 10). Unii *macellarii* posedă sau iau în arendă locuri îngrădite, în special în Sabina (III, 5,2), unde cresc sturzi (*turdi*), prepelițe (*coturnices*) mierle (*merulae*) sau presuri (*miliariae*) pe care le îngrașă și le vând scump (*pingues veneunt care*, III, 52, 2). Perechea de porumbei (*columbae*) atinge la Roma 200 și uneori chiar 1000 de sesterți, iar cavalerul roman L. Axius cere 2000 și faptul acesta dovedește caracterul parazitar al avuției concentrate în mâinile clasei stăpânitoare (III 7, 10). Fructele de prisos se vând în oraș, de unde sunt duse de către unii din noua țară și rânduite în magazine speciale (*oporothecae*) spre a fi servite la ospete (I, 59, 2). Circulația produselor și a călătorilor face necesară apariția hanurilor (*tabernae devorsoriae*, I, 2, 23) care sunt construite cu cheltuiala proprietarilor

¹ K. Marx, *Das Kapital*, v. III, p.a II-a, p. 132. Cf. și p. 316.

² K. Marx, *Capitalul*. Ed. P.M.R., București 1948, ed. a 2-a, v. I, p. 125.

mari și administrate de sclavi, formând o parte integrantă a unității economice dezvoltate.

Agricultura din timpul lui Varro produce valori de întrebuințare sau vinde prisosurile, dar acestea nu intră într'un proces de prelucrare și transformare spre a deveni valori de schimb cu o potență superioară prin adăugarea unei valori suplimentare. Lipsa unei industrii prelucrătoare, posibilitățile restrânse de desfacere a produselor, prezența neîndestulătoare a muncitorului liber gata să-și vândă puterea de muncă și slaba dezvoltare a mijloacelor de transport creează piedeci serioase în calea organizării unei producții complexe și masive, de aceea valorile acumulate se îndreaptă cu predilecție spre consum sau risipă și aceste împrejurări trezesc sentimentul că numai agricultura este cu adevărat productivă, pe când munca din ateliere și comerț formează numai o anexă sau o simplă prelungire a ei. Așa se face că lauda vieții dela țară se impune în literatură ca o temă obligatorie, ca o sarcină pozitivă și patriotică, cu scopul de a încetini sau stăvili exodul populației rurale spre orașe, de a păstra pe ogoare o forță de muncă complementară celei servile și de a menține neatins sistemul de exploatare existent¹. Varro se ridică cu hotărâre împotriva luxului și cheltuielilor inutile din vilele urbane (I, 13, 7), împotriva orașului care consumă și petrece (II, pref. 1) și împotriva celor care părăsesc secera și plugul (*relictis falce et aratro*) și se stabilesc în oraș, « preferând să-și pună în mișcare mâinile în teatru și circ, decât în semănături și podgorii » (II, pref. 3). Idilizarea vieții dela țară (II pref. 2) rămâne un semn vădit că forțele productive sunt încă prea slab dezvoltate pentru a îngădui înfiriparea unei industrii orășenești care să pună în valoare produsele agricole, să desăvârșească mijloacele de muncă și să îmbunătățească traiul păturilor largi ale populației. Cu toată strălucirea ei aparentă, epoca lui Varro nu promovează deajuns tehnica și productivitatea muncii, iar faptul acesta explică politica războinică a minorității conducătoare și cruditatea relațiilor de dependență².

Cercetarea cărții lui Varro ne îngăduie să desprindem trei concluzii mai de seamă. În primul rând, ea ne arată că lupta pentru pământ și sclavi a dus la triumful proprietății mari și la distrugerea țărănimii, confirmând astfel cuvintele lui Marx care spune: « După ce camăta patricienilor romani a ruinat în întregime pe plebeii romani, pe micii țărani, această formă de exploatare a luat sfârșit și economia sclavagistă pură a pășit în locul celei mici țărănești³. Prin urmare, în relațiile de producție se află acum față în față două clase antagoniste fundamentale, anume, proprietarii mari de pământ și sclavii, iar restul populației se rânduiește în clase — pături nefundamentale alcătuite din țărani mijlocași, țărani săraci, meseriași, negustori sau plebei din orașe. Trăsătura caracteristică, dominantă, tipică a economiei este existența unității economice mari, în care forța de muncă esențială și permanentă o formează sclavii, iar mijloacele de muncă aparțin proprietarilor de sclavi. Toate celelalte forme de economie apar ca rămășițe ale trecutului și rămân neconcluzive la aprecierea modului de producție din această epocă.

¹ Cato, De agricultura, 1; Cicero, De senectute, 51—60; Vergilius, Georgica, II, 458—474; 490—531; Horațiu, Epode, 2.

² K. Marx, Capitalul. Ed. P.M.R., București, 1948, ed. a 2-a, v. I, p. 187: « Epocile economice se deosebesc nu prin ceea ce se produce, ci prin modul cum se produce, cu ce mijloace de muncă. Mijloacele de muncă indică nu numai gradul de dezvoltare a forței de muncă omenești, dar și raporturile sociale în care se lucrează ».

³ K. Marx, Das Kapital, v. III, p. a II-a, p. 134.

În al doilea rând, înflorirea economică a Italiei este mai puțin o consecință a jafului exercitat asupra popoarelor subjugate și într-o măsură mult mai însemnată rezultatul muncii productive a sclavilor. Războaiele îmbogățesc numai o minoritate restrânsă, care risipește repede sau acumulează în scopuri neproductive, pe când munca și experiența sclavilor creează valori noi și fac cu puțință organizarea unui proces de producție cu o potență superioară. Poate că mijloacele de muncă din această epocă nu depășesc nivelul atins în Mediterana orientală, dar fără îndoială, ele lasă cu mult în urmă vechea societate romană patriarhală, iar progresul acesta incontestabil este rezultatul muncii productive depuse în Italia. Respingând concepția economistului liberal Bastiat, care credea că Romanii trăiau numai din jaf, Marx scrie: «Dar dacă trăești multe secole de-a-arândul din jaf, trebuie doar într-una să ai ce jefui, cu alte cuvinte *obiectul* jafului trebuie să se reproducă în mod continuu. Se pare deci că și Grecii și Romanii aveau un proces de producție, adică o economie a lor, care forma baza materială a lumii lor, exact în felul în care economia burgheză formează baza lumii actuale ...¹.

În al treilea rând, în sfârșit, constatăm că circulația valorilor și a banilor este activă și răspândită, încât poate trezi în unii iluzia unor analogii cu epoca modernă. Așa se și explică de ce mulți istorici burghezi vorbesc de un «capitalism antic» și de un «comerț masiv pe scară mondială». Marx nu tăgăduiește epocii antice schimbul de mărfuri relativ intens, apoi dezvoltarea diviziunii muncii și existența banilor sub înfățișările cele mai variate, de pildă, de simplu echivalent de mărfuri, de mijloc de circulație, de mijloc de plată, de teaurizare și de monedă universală, dar susține că toate acestea nu sunt suficiente pentru a îndreptăți folosirea expresiei capitalism, deoarece lipsesc doi factori hotărâtori, anume mijloacele de producție perfecționate și forța de muncă de vânzare, adică muncitorul liber, astfel că «imensa majoritate a masei de produse, destinate în mod direct satisfacerii trebuințelor proprii, nu se transformă în *marfă*» și «decî procesul social de producție este încă departe de a fi dominat în toată întinderea și adâncimea lui de valoarea de schimb»². Pe de altă parte, câțiva reprezentanți ai burgheziei neagă cu totul caracterul de schimb al economiei antice și operează cu noțiuni ca «economie naturală» (*Naturalwirtschaft*) sau «economie casnică închisă» (*geschlossene Hauswirtschaft*). Nădărdum că materialul discutat mai sus pledează cu prisosință atât împotriva teoriei «capitalismului», cât și împotriva teoriei «economiei casnice închise», și constituie în același timp o contribuție la studiul forțelor productive ale formațiunii antice, deoarece încercarea de față nu face decât să răspundă cu modestie la îndemnul stăruitor al lui Marx, care constată cu amărăciune că până la el istoriografia «nu cunoaște evoluția producției materiale, deci baza oricărei vieți sociale, și prin urmare a oricărei istorii adevărate»³.

ЭКОНОМИКА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА У ВАРРО

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Настоящая статья является попыткой опровергнуть установки буржуазных историков относительно «капитализма» и «замкнутого хозяй-

¹ K. Marx, *Capitalul*. Ed. P.M.R., București, 1948, ed. a 2-a, v. I, p. 107, nota 33.

² Ibidem, p. 178.

³ Ibidem, p. 187, nota 5.

ства», якобы имевших место в экономических процессах античного мира в I веке до нашей эры.

Исходя из указаний Маркса, данных в «Капитале», касательно характера производства и производственных отношений в древнем мире, автор подчеркивает значение процесса концентрации земель, обрабатываемых рабским трудом, которая становится исключительно компактной в эту эпоху. Концентрация земель ведет к интенсивному земледелию, в особенности вблизи городов и побережья, определяя собой видимое повышение производительных сил. Этому прогрессу в экономической жизни Италии соответствуют такие литературные произведения как книга Варро *Regum rusticarum libri III*. Труд Варро преследует практические цели, а именно дать в руки крупных землевладельцев ценное орудие по введению рациональных элементов в экономический процесс. Книга Варро, написанная в 37 году до нашей эры, включается в целую серию подобных произведений, перечисленных автором, и это свидетельствует об интересе римской публики к такого рода произведениям. Труд Варро, как и другие ему подобные, стремится к сохранению привилегированной позиции землевладельцев и рабовладельцев, к укреплению господства этой категории римских граждан за счет неимущих слоев населения, находящихся в состоянии постоянного политического возбуждения.

На основании материалов, заключающихся в книге Варро, автор занимается сначала состоянием земледелия в I веке до нашей эры, а потом и другими отраслями хозяйства, как садоводство; животноводство, рыболовство и пчеловодство. Установив необходимую диалектическую связь между производительными силами и производственными отношениями, автор отмечает усиления роста численности в применении рабского труда и некоторые другие изменения в отношениях между рабовладельцами и рабами, происшедшие в пользу последних. Это объясняется необходимостью выжимать как можно больше прибавочной стоимости, чего невозможно было добиться только путем колодок и избивания.

Анализ экономического рабовладельческого единства Италии I века до нашей эры приводит автора к выводу, что на этапе наибольшего экономического развития рабовладельческого типа уже не может быть и речи об «автаркии». Хотя большинство рабов является ремесленниками и работают в хозяйстве крупных землевладельцев, только часть орудий производства может производиться на месте. Распространение различных видов земледельческих культур требует наличия орудий производства, главным образом металлических, которые покупаются в городе. Таким образом устанавливается тесный обмен между городом и деревней, доказывающий явную ошибочность взглядов некоторых буржуазных историков (в том числе и Карла Бюхера) относительно существования замкнутого домашнего хозяйства в рабовладельческой формации на этапе ее наибольшего развития.

При всем том, повышение уровня рабовладельческого производства, как результат концентрации земель, не может привести к «капитализму», так как в древности были ограничены возможности сбыта земледельческих продуктов, существовал рабовладельческий труд и были слабо развиты пути сообщения. Накопление ценностей было направлено

главным образом к потреблению и излишеству и ни в коем случае не вело к расширению производства в промышленности и земледелии. Автор правильно отмечает, что перечисленные выше обстоятельства повлияли на римский мир, заставляя верить, что среди различных экономических процессов, область земледелия является самой надежной и прибыльной. Поэтому в римской современной литературе появилось так много произведений, идеализирующих земледелие и сельскую жизнь.

В заключительной части статьи указываются следующие важные аспекты социально-экономической формации в Риме в I веке до нашей эры: господство крупного землевладения, основанного на рабском труде и делящего римское общество на 2 основных антагонистических категории — рабов и рабовладельцев; концентрация земель и рост производительных сил, которые становятся все более заметными в этот период; кроме того, на основе богатого материала, извлеченного из книги Варро, автор пытается доказать, что на этом этапе развития не может быть и речи о существовании «автаркии» или же «капитализма».

L'ÉCONOMIE AGRICOLE DANS L'OEUVRE DE VARRON

(RÉSUMÉ)

On essaie, dans cette Note, de réfuter les thèses bourgeoises du « capitalisme » ou de « l'économie en circuit fermé » dans les processus économiques du monde romain au I-er siècle avant notre ère.

Partant des indications que Marx donne dans le « Capital » sur le caractère de la production et des relations de production dans le monde antique, l'Auteur souligne l'importance des concentrations de terres travaillées par des esclaves, concentrations particulièrement massives à cette époque. L'agrandissement des propriétés détermine le progrès de l'agriculture intensive — surtout à proximité des villes et des rivages — ainsi qu'une amélioration marquée des forces de production. Sur le plan littéraire, le livre de Varron, *Rerum rusticarum libri III* correspond à ce progrès de la vie économique en Italie. L'oeuvre de Varron poursuit un but pratique, celui de mettre à la portée des grands propriétaires possesseurs de *latifundia*, un instrument précieux pour la rationalisation du processus économique. Écrit en l'an 37 avant notre ère, le livre fait partie de toute une série d'oeuvres similaires que l'Auteur énumère, ce qui prouve l'intérêt du public romain pour ce genre d'ouvrages. Le livre de Varron et tous les autres qui traitent de sujets similaires, montrent une tendance à soutenir la situation privilégiée des grands propriétaires de *latifundia* et d'esclaves — à raffermir la domination de cette classe de citoyens romains sur les couches dépossédées, en état de perpétuelle agitation politique.

L'Auteur traite successivement de l'agriculture au I-er siècle avant notre ère — telle qu'elle ressort des données du livre de Varron — des cultures maraîchères et d'arbres fruitiers, de l'élevage, de la pisciculture et de l'apiculture. Établissant le rapport dialectique nécessaire entre le caractère des forces de production et les relations de production, l'Auteur constate une importante augmentation numérique de la main d'oeuvre esclavagiste ainsi que certains changements qui interviennent dans les rapports de maître à esclave,

en faveur du dernier. Ce fait s'explique par le besoin de soutirer un maximum de plus-value qui ne pouvait être obtenu uniquement à l'aide de chaînes et de coups.

De l'analyse de l'unité économique esclavagiste de l'Italie du I-er siècle avant notre ère, l'Auteur conclut à l'impossibilité de parler d'autarchie en plein essor de l'économie de type esclavagiste. Bien qu'un grand nombre d'esclaves soient des artisans travaillant dans le cadre des *latifundia* respectifs, seule une partie des outils nécessaires à la production peuvent être confectionnés sur place. L'extension des cultures de toutes sortes exige des outils, surtout métalliques, qui s'achètent en ville. De cette manière, des échanges actifs s'établissent entre la ville et la campagne qui prouvent d'une façon évidente l'erreur commise par certains historiens bourgeois (dont Karl Bücher) en ce qui concerne l'économie domestique en circuit fermé à l'époque de l'organisation esclavagiste.

Néanmoins, le peu de facilités pour la vente des produits agricoles, le travail esclavagiste, le faible développement des moyens de transport dans le monde antique, malgré le niveau élevé de la production esclavagiste par suite de la concentration des terres, ne peuvent conduire au « capitalisme ». Il y a une tendance très nette à dépenser et gaspiller les valeurs accumulées, au lieu de les rendre à la production à plus grande échelle, dans l'industrie et l'agriculture. L'Auteur démontre, avec raison, que ces circonstances induisent le monde romain à penser que, parmi les divers secteurs économiques, le plus sûr et le plus profitable est celui de l'agriculture. De là le grand nombre d'oeuvres à la louange de l'agriculture et de la vie à la campagne, dans la littérature romaine contemporaine.

Pour finir, l'Auteur esquisse dans cette Note trois importants aspects de la formation sociale-économique romaine au I-er siècle de notre ère. Il montre d'abord le triomphe de la grande propriété esclavagiste — qui divise la société romaine en deux classes fondamentales, antagonistes: esclaves et propriétaires d'esclaves. En second lieu, l'Auteur souligne l'accroissement des forces productives au cours de cette période de concentration de la propriété foncière. Et enfin, s'étayant de l'abondance de matière de l'oeuvre de Varron, l'Auteur tâche de démontrer qu'au stade d'alors de développement des forces productives de l'organisation esclavagiste, il ne peut être question d'« autarchie » et encore moins de « capitalisme ».
